

BUDİST UYGUR METİNLERİNDE ‘teŋri’ SÖZÜ

The t(e)ŋri Word in the Buddhist Uyghur Texts

Hacer TOKYÜREK*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 79-89

Öz: Budist Uygur metinlerindeki t(e)ŋri sözü, Tanrı hayat şeklini ve Budizm’deki Tanrıları ifade etmekle birlikte Buddha’nın sıfatı olan t(e)ŋri t(e)ŋrisi ‘tanrılar tanrısı’ ifadesi için de kullanılır. Bu durum Budizm ile alakalıdır. Bununla birlikte Eski Uygurcada kullanılan pek çok t(e)ŋri sözü, tercüme edilen orijinal metinlerde bulunmazken Uygur metinlerinde sıklıkla kullanılmaktadır. Bu çalışmada t(e)ŋri sözünün orijinal metinlerde kullanılmadığı halde Budist Uygur metinlerinde neden kullanıldığı konusu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: t(e)ŋri, Budizm, Eski Uygurca, Eski Türk Kültürü

Abstract: The t(e)ŋri word in the Buddhist Uyghur texts is used for expressing God’s life and gods in Buddhism, additionally it is also used for the term of the t(e)ŋri t(e)ŋrisi ‘God of Gods’ which is Buddha’s title. This situation is related to Buddhism. However, many t(e)ŋri words used in Old Uyghur are frequently used in Uyghur texts, while they are not found in original texts that are translated. This study will focus on why the use of t(e)ŋri in Buddhist Uyghur texts is not used in the original texts.

Keywords: t(e)ŋri, Buddhism, Old Uyghur, Old Turkish Culture

-I-

Türklerde ve Türkçede *t(e)ŋri* ‘gök, Tanrı’ kelimesi oldukça önemli bir yere sahiptir ve bu kelime ilk metinlerden itibaren sıklıkla görülmektedir. Kelimenin ilk olarak gökyüzü ile ilgili olduğu düşünülmeyle birlikte Köktürk yazıtlarından itibaren kelime hem ‘gökyüzü’ hem de ‘Tanrı’ anlamını ifade eder. *t(e)ŋri* sözünün çeşitli anlamları pek çok çalışmada ayrıntılı olarak göstermiştir¹.

t(e)ŋri teg t(e)ŋride bolmış Türik Bilge kagan ‘(Ben) Teŋriteg Teŋride Bolmuş Türik Bilge Kağan(ım).’ ifadesinde Bilge Kağan’ın da unvanı olan (KT G 1) (Aydın 2014: 51; Şirin 2015: 26) *t(e)ŋri* ‘Tanrı’ sözü aslında Bugut yazıtında da kağanların sıfatı olarak yer alabilmektedir. Örneğin Bugut yazıtında geçen *vgy mwɣ’n x’g’n* “ilahî Muhan Kağan” (B-13) (Ölmez 2012: 67, 69) ifadesinde yer alan *vgy* < Soğd. *βŋy* sözü ‘Tanrı, hükümdar, muhteşem’ (Gharib 1995: 100) anlamlarındadır. Ayrıca

* Doç., Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE, htokyurek@hotmail.com, hacertokyurek@erciyes.edu.tr. Gönderim Tarihi: 18.07.2017 / Kabul Tarihi: 16.10.2017; Shanghai International Studies University, School of Asian and African Studies, Department of Turkish, Shanghai/CHINA.

1 Gabain, A. von (2000). Eski Türkçenin Grameri, Çev. Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., s. 298-299, Clauson, Sir Gerard (1972). An Etymological Dictionary of pre-thirteenthcentury Turkish, Oxford, s. 524-525. Kafesoğlu, İbrahim (1993). Türk Millî Kültürü. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s. 295-301, Ögel, Bahaeddin (1997). Türk Mitolojisi II, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 11-18, Bilgin, Azmi (2005). “‘Gök Tanrısı’ Terimi Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, sayı 4, 189-197. Ağca, Ferruh (2015). “Eski Türkçe kö:k Teŋri ve kö:k Kalık İkilimleri Üzerine”, *Türkbilgi* 2015/30: 201-221.

Kafesoğlu da *t(e)ŋri* ‘Tanrı’ sözünün milattan önceki Çin kaynağı Şi-ki’de Hun Tan-hu’su Mo-tun’un unvanları arasında geçtiğini belirtir (Kafesoğlu 2014: 118). Türkçede *t(e)ŋri* ‘gök’ belki de ‘uzay, en üstte olan’ anlamındadır ve kağan da insanlar için en üst durumdadır ve gök nasıl tüm yeryüzüne sahipse ve burayı koruyup kolluyorsa aynı şekilde ilahî özelliklere sahip olan Tanrısal kağan da tüm halkına sahiptir ve onları koruyup kolluyordur. Böylece Tanrısal özelliklere sahip olan kağan kendini *t(e)ŋri* gibi görürken halk da ona *t(e)ŋrim* diye seslenecektir (Roux 2011: 128-129). Böylece *t(e)ŋrim* sözü ‘haşmetlim’ (Ağca 2015: 211) ya da ‘ilahî, kutsal’ anlamında kullanılmaktadır.

Köktürk ve diğer yazıtlarda *t(e)ŋri* sözü ‘gök’, ‘Tanrı’ ve ‘ilahî’ gibi anlamları içerirken Eski Uygurca metinlerde ise farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Örneğin Manihaist metinlerde *hormuzta t(e)ŋri bēš t(e)ŋri birle kamaŋ t(e)ŋriler sözingülüğün yeke süñüşkeli kelti* (Asmussen 1965: A₁₋₃) ‘Öhrmazd’a Tanrı, beş Tanrı (unsur) ile bütün Tanrılar süngülerle şeytanlarla savaşmaya geldi.’ ifadesi geçer ki buradaki *bēš t(e)ŋri* ‘beş Tanrı yani beş unsur’dur. Bu beş unsur Manihaist metinlerde *bir tıntura t(e)ŋri* (Asmussen 1965: B₃₄) ‘Birincisi hava Tanrısı (unsuru)’, *ikinti yēl t(e)ŋri* (Asmussen 1965: B₃₄₋₃₅) ‘İkincisi rüzgâr Tanrısı (unsuru)’, *üçünç yaruk t(e)ŋri* (Asmussen 1965: B₃₅₋₃₆) ‘Üçüncüsü ışık Tanrısı (unsuru)’, *törtünç suv t(e)ŋri* (Asmussen 1965: B₃₆) ‘Dördüncüsü su Tanrısı (unsuru)’, *bēšinç ot t(e)ŋri* (Asmussen 1965: B₃₇) ‘Beşincisi ateş Tanrısı (unsuru)’ şeklinde sıralanır. Burada *t(e)ŋri* kelimesi Öhrmazd’a Tanrı’nın Tanrı olan çocukları için kullanılmakla birlikte asıl anlamı beş unsurdur. Dolayısıyla burada da *t(e)ŋri* kelimesi farklı bir anlam kazanmıştır, o da ‘unsur, element’tir. Bununla birlikte Eski Uygurca metinlerde *t(e)ŋri* kelimesi hemen her yerde kullanılmaktadır. Bazen bir Buddha’nın ve kağanın (Ağca 2015: 2011) bazen de bir rahibin ya da dinî kitap yazdıran bir mürşidin sıfatı olabilmektedir. Dolayısıyla Eski Uygurca metinlerde *t(e)ŋri* kelimesinin kullanımı geniş bir yelpaze arz eder.

Bu çalışmada ise sadece Budist Uygur metinlerde geçen *t(e)ŋri* kelimesinin anlamsal değerinden ziyade orijinal metinlerdeki ve Uygurca metinlerdeki kullanımı karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Fakat burada Tanrı adlarından ziyade diğer kullanımlara yer verilecektir.

-II-

Budizm’de genellikle Tanrı ifadesi iki kavram için kullanılır. Bunlardan birincisi Budizm’deki on hayat şeklinden biri olan Tanrı hayat şekli içindir ve bu hayat şekli altıncı hayat şekli olarak görülür. Budizm’de Skr. *deva*, *devaputra*, *deva-gati* ya da *devasopāna*, *deva-loka*, Çin. 天 *tiān*, 提婆 *típó*, 提波 *tí bō*, 提和 *tí hé*, 提桓 *tí huá*, 天道 *tiāndào*, 天趣 *tiān qù* (Soothill-Hodous 1937: 147b, 373a) olarak belirtilen bu hayat şekli, Uygurcada *bo kopda kötrülmiş nom eligi atlıg nom erdinig tükel bitiyü teginip t(e)ŋri ajunta tapıgıcsı bolgay men* (Kaya 1994: 12₃₋₆) ‘Bu en üstün dharmāraja adlı dharmā cevherini tamamlamış Tanrı hayat şeklinde ibadetçi ve hizmetçi olacağım.’, *kaçan munta etöz kodsarlar üküşi barça t(e)ŋri yérinte tugup* (Kaya 1994: 412₁₄₋₁₆) ‘Ne zaman vücut ölse çoğu Tanrı hayat şeklinde doğup’, *neçe bo altı kat t(e)ŋri yérinte erigme t(e)ŋriler* (Tekin 1980: 103 v 4-5) ‘Nice bu altı katlı gökyüzüne ulaşmış Tanrılar’ şeklindedir. Burada Tanrı hayat şeklindeki Tanrılar ya da canlılar ifade

edilir. Yine Uygurcada *hormuzta teñri* (Müller 1911: 53₃₋₄) 'Tanrı Indra', *tört törlüg maharanç teñriler* (Kaya 1994: 399₁) 'Dört türlü Mahārāja Tanrılar' vb. gibi Tanrı isimleri geniş yer alır. İkincisi ise Buddha'nın sıfatını belirtirken kullanılan ifadedir ki bu da Skr. *devātideva*, Çin. 提婆地提婆 *típó de típó* (Soothill-Hodous 1937: 373a) 'Tanrılar Tanrısı' şeklindedir. Bu terim, Uygurcada *yükünür men ratnaşiki atlıg t(e)ñri t(e)ñrisi burhan kutıña* (Kaya 1994: 358₅₋₇) 'Ratnaşikhin adlı Tanrılar Tanrısı Buddha saadetine saygıyla eğilirim.', *bo yértinçüte teprençsiz atlıg t(e)ñri t(e)ñrisi burhan bar* (Zieme 2000: 1048-1051) 'Bu yeryüzünde sallanmayan, sakın adlı Tanrılar Tanrısı Buddha var.' gibi örneklerle gösterilebilir. Skr. *devātideva* ve onun çevirisi olan Çin. 提婆地提婆 *típó de típó* ve Uygurca *t(e)ñri t(e)ñrisi* ifadesi terimsel anlam ifade etmekle birlikte aslında Budizm ile uyuşmaz ve bu terimsel ifadenin Budizm'deki kullanımı iki şekilde açıklanabilir. Bunlardan birincisi Buddha'ya 'ilahî, kutsal' sıfatını eklemek içindir. İkincisi ise Budizm'deki eski dinlerin etkisidir. Buna göre, Budizm'deki Tanrıların hemen tamamı eski Brahma dinine ait Tanrılardır ve bu Tanrılar her ne kadar önceki gibi etkili olamasalar da Budizm'de önemli bir yere sahiptirler. Dolayısıyla Buddha'nın bu Tanrılardan daha üstün olduğunu göstermek amacıyla bu terim kullanılmış olabilir. Ayrıca Buddha Tanrı değildir ve Budizm'de Tanrı hayat şekli de önemli bir yere sahip değildir. Tanrı hayat şekli altıncı sıradayken Buddha onuncu yani en üst noktadadır. Yine Budizm'de Tanrılar doğum ölüm döngüsüne tabidirler yani yeniden doğup yeniden ölebilirler. Fakat Buddha doğum ölüm döngüsünün tamamıyla dışındadır ve bu durum onu mutlak sükûnete ulaştırmıştır. Böylece hangi sebeple olursa olsun Buddha Tanrıların üstündedir ve onun için 'Tanrılar Tanrısı' ya da belki 'en üst Tanrı' sıfatı olan Skr. *devātideva* terimi kullanılmıştır. Buradan yola çıkarak Uygurcadaki *t(e)ñri t(e)ñrisi* 'Tanrılar Tanrısı' ifadesi tamamıyla Sanskritçe ve Çincenin çevirisi durumundadır.

Bütün bunlardan hareketle Eski Uygurcadaki *t(e)ñri* 'Tanrı' sözünün Buddha için kullanımı oldukça ilginçtir. Genel olarak bakıldığında Budizm'de Tanrı ya da Tanrılar ile Buddhalar arasında aslında keskin bir çizgi vardır. Bu durum Skr. *Buddha* ve *Deva* terimleriyle gösterilir. Fakat Uygur metinleri incelendiğinde bu keskin çizgi muğlâklaşmaktadır. Çünkü Budist Uygur metinlerinde Buddha genellikle *t(e)ñri* sözüyle karşılaşılır ya da Buddha sözüne eklenir. Çin. 佛 *fú* 'Buddha' kelimesi için de genellikle *t(e)ñri burhan* ifadesi kullanılır ve aşağıda tablo halinde verilen listede de görüldüğü üzere Çince metinde Buddha kelimesinden önce *t(e)ñri* kelimesi bir kez bile geçmezken Uygurca metinlerdeki tüm örneklerde *t(e)ñri burhan* ifadesi kullanılır.

Çince	Uygurca
佛 <i>fú</i> (Wilkens 2007: 0676; 0783)	<i>t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 0676; 0783; 1397)
維衛佛 <i>wéi wèi fú</i> (Wilkens 2007: 0702-3)	<i>vipaşi atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 0702-3); <i>vipaşi burhan kutıña</i> (Zieme 1985: 12 ₅₋₆)
尸棄佛 <i>shī qì fú</i> (Wilkens 2007: 0703)	<i>şiki atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 0703); <i>şiki burhan kutıña</i> (Zieme 1985: 12 ₉₋₁₀)

隨葉佛 <i>suí yè fú</i> (Wilkens 2007: 0704)	<i>vişvabu atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 0704); <i>vişvabu burhan kutıña</i> (Zieme 1985: 12 ₁₆₋₁₇)
拘留泰佛 <i>jūliú tài fú</i> (Wilkens 2007: 0705)	<i>krakuşinde t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 0705); <i>karkaşunti burhan kutıña</i> (Zieme 1985: 12 ₂₁₋₂₃)
寶月佛 <i>bǎo yuè fú</i> (Wilkens 2007: 0984)	<i>erdinilig ay t(e)ñri atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 0984)
華日佛 <i>huá rì fú</i> (Wilkens 2007: 1474-75)	<i>hua çeçeklig kün t(e)ñri atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 1474-75)
華光佛 <i>huá guāng fú</i> (Wilkens 2007: 1477-78)	<i>hua çeçeklig yaruklug atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 1477-78)
月相佛 <i>yuè xiàng fú</i> (Wilkens 2007: 1485)	<i>ay t(e)ñri belgülig t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 1485)
天德佛 <i>tiān dé fú</i> (Wilkens 2007: 1789)	<i>t(e)ñridem edremlik atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 1789)
天王佛 <i>tiānwáng fú</i> (Wilkens 2007: 2442-43)	<i>t(e)ñriler eligi atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 2442-43)

Peki bu durum nasıl açıklanabilir? Yani orijinal metinde Buddha kelimesinden önce Tanrı sözü geçmezken Uygurca metinlerdeki *burhan* sözünden önce *t(e)ñri* ifadesinin geçmesi ilginç değil midir? Bu durum iki şekilde açıklanabilir. Bunlardan birincisi Budizm’de Buddha’nın en üst hayat şeklinde yer almasıdır ki Türk’ün zihninde de en üstte *t(e)ñri* ‘Tanrı’ yer alır. O yüzden *t(e)ñri burhan* ‘Tanrı Buddha’ ifadesi kullanılıyor olabilir. İkincisi ise Buddha’ya ‘ilahîlik, kutsallık, göksellik’ kazandırmak amacıyla *t(e)ñri* sıfatı kullanılmış olma ihtimali de yüksektir. Çünkü Buddha bir Tanrı değildir ve Budist Uygurların bunu bilmeme ihtimali de mümkün değildir. O halde burada *t(e)ñri burhan* ifadesi için ‘Tanrı Buddha’ aktarımı doğru mudur? yoksa ‘kutsal Buddha, ilahî Buddha, Hazreti Buddha’ aktarımı mı daha uygundur? Bunu düşünmek gerekir ki zaten çoğu metinde ‘mübarek Buddha’ aktarımı yapılmaktadır. Ağca da çalışmasında ‘semavi, ilahî’ anlamlarını gösterir (Ağca 2015: 209-213).

Yine aşağıda tablo hâlinde verilen örnekler incelendiğinde Buddha’yı karşılayan, Buddha’nın sıfatı olan terimler için sadece Uygurca *t(e)ñrim* sözü kullanılır. Bunlar şu şekilde gösterilebilir: 1. Skr. *bhagavān* kelimesi için Çin. 世尊 *shìzūn* ve Uygurca *t(e)ñrim* ifadelerine yer verilir. Skr. *bhagavān* Buddha’nın on unvanından biri olup ‘dünyanın en kusursuzu, en üstünü, dünyanın lordu, sahibi’, ‘dünyanın onuru, kutsal’ anlamlarını ifade eder ve Çin. 世尊 *shìzūn* ‘dünyanın onuru, Buddha’ anlamındadır (Soothill-Hodous 1937: 52b, 164b). Buddha’nın unvanını ya da sıfatını gösteren terim için Uygurca metinde doğrudan *t(e)ñrim* ‘Tanrım’ ya da ‘haşmetlim’ kelimesi yer alır. 2. Skr. *Bhagavāṃs Tathāgatena-arhatā samyaksambuddhena* ifadesi için de Çin. 世尊佛 *shìzūn fú*, Uygurca yine *t(e)ñrim* kelimesi yer alır ve burada durum daha farklı bir boyut kazanır. Çünkü Skr. *Bhagavāṃs Tathāgatena-arhatā samyaksambuddhena* ifadesi, Buddha’nın dört farklı sıfatını ifade eder ve burada her biri farklı anlamdadır. Skr. *Bhagavāṃs* ‘dünyanın en kusursuzu, en üstünü, dünyanın lordu, sahibi’, ‘dünyanın

onuru, kutsalı' (Soothill-Hodous 1937: 52b, 164b), Skr. *Tathāgatena* 'böylece gelmiş, öylesine gelmiş, şöylesine gelmiş' (Soothill-Hodous 1937: 209b, 210b), Skr. *arhatā* sözü 'saygı değer, aydınlanmış kişi' (Soothill-Hodous 1937: 290a), Skr. *samyaksambuddhena* 'her şeyi bilen, tam aydınlanmış, muhteşem evrensel bilgiye sahip, Buddha'nın evrensel bilgisi ve denizi' (Soothill-Hodous 1937: 52b, 75b, 192b) şeklindedir. Fakat bu dört sıfat Çince metinde 世尊佛 *shizūn fū* 'dünyanın onuru Buddha' şeklindeyken Uygurca metinde yine sadece *t(e)ṃrim* şeklindedir. 3. Skr. *Tathāgato* terimi için Çin. 世尊 *shizūn* kullanılırken Uygurca metinde *t(e)ṃrim burhan* ifadesi yer alır ve üç dilde de farklı bir ifade bulunur. Çünkü *tathāgato* 'böylece gelmiş, öylesine gelmiş, şöylesine gelmiş' (Soothill-Hodous 1937: 209b, 210b) anlamında olup Çin. 世尊 *shizūn*, Uygurca *t(e)ṃri burhan* 'Tanrı Buddha, haşmetlim Buddha' anlamındadır. 4. Diğer bir örnekte ise Sanskritçe metinde belirtilmeyen Çince metinde 世尊 *shizūn* şeklinde gösterilen kelime Uygurca metinde ise tamamıyla farklılık arz eder: *atı kötrülmüş ayakka tegimlig t(e)ṃrim* 'adı yüceltilmiş, saygı değer Tanrım, Buddha'.

Sanskritçe	> Çince	> Uygurca
<i>bhagavān</i> (Yakup 2010: s. 30)	世尊 <i>shizūn</i> (Yakup 2010: s. 30)	<i>t(e)ṃrim</i> (Yakup 2010: A 036; 040; 042)
<i>bhagavaṃs tathāgatena-arhatā samyaksambuddhena</i> (Yakup 2010: s. 32)	世尊佛 <i>shizūn fū</i> (Yakup 2010: s. 32)	<i>t(e)ṃrim</i> (Yakup 2010: A 044)
<i>tathāgato</i> (Yakup 2010: s. 32)	世尊 <i>shizūn</i> (Yakup 2010: s. 32)	<i>t(e)ṃrim burhan</i> (Yakup 2010: A 050)
----	世尊 <i>shizūn</i> (Zieme 1996: 0804)	<i>atı kötrülmüş ayakka tegimlig t(e)ṃrim</i> (Zieme 1996: 0804)

Yine orijinal Çince metindeki 佛 *fū* yani Skr. *Buddha* terimi için Uygurca Altun Yaruk metninde *t(e)ṃrim* kelimesi kullanılır. *t(e)ṃrim siz körü y(a)rılıkaptınl(ı)g tètmenin b(e)lgülerin* (Tokyürek 2015: 3278-3279) 佛觀衆生相 *fū guān zhòngshēngxiàng* 'Tanrım (Buddha) canlıların alametlerini görüp buyurursunuz' (Nobel 1958: 153), *yalaṃuzın t(e)ṃrim siz y(e)me uduṃuz bilgeli ukgalı* (Tokyürek 2015: 3294-3295) 唯佛能了知 *wéi fū néngle zhī* 'sadece Buddham siz/sadece siz bilebildiniz, anlayabildiniz.' (Nobel 1958: 153). Bununla birlikte orijinal metinlerde *t(e)ṃrim* kelimesini karşılayan her hangi bir ifade bulunmazken kelime Uygurca metinlerde kullanılmaktadır.

Çince	Uygurca
----	<i>t(e)ṃrim</i> (Zieme 1996: 1246); (Zieme 2000: 30; 48; BT 25 0488; 0887)

Dolayısıyla asıl metinlerde olmamasına rağmen Uygurca metinlerdeki *t(e)ṃrim* ifadesi Buddha ve onun sıfatları için kullanılmıştır. Böylece yukarıda da açıklandığı üzere Buddha Türk düşünce yapısına göre şekillenmiş ve Türk'ün zihnindeki en üst noktaya yerleşmiştir.

t(e)ñrim sözü Buddha ve Buddha'nın sıfatları için kullanılmakla birlikte insanların isimlerinden ya da unvanlarından önce yahut sonra da gelebilmektedir. Örneğin *t(e)ñrim hatun* (Wilkens 2007: 1205) ifadesi bizim için oldukça önemlidir. Bunun için Çince metinlerin orijinalinde 某甲 *mǒu jiǎ* 'a certain man, -whose name is unknown or which it is nor desirable to mention' (Giles 1912: 8031) ifadesi geçer, bu ifade genellikle ismi tam olarak bilinmeyen ya da saygı gereği isminin söylenmesi sakıncalı olan kişiler için kullanılmakla birlikte kalıp bir ifade olarak da kullanılabilmektedir. Uygurca metinde geçen *tölek t(e)ñrim* (Wilkens 2007: 1670-71) ifadesi Çince orijinal metinde 某甲 *mǒu jiǎ* 'herhangi biri' şeklindedir. Dolayısıyla bu ifade çevirmenin buraya istediği ismi yerleştirmesi için konulmuş kalıp bir ifade olma ihtimali yüksektir. Böylece Uygur çevirmen 某甲 *mǒu jiǎ* 'herhangi biri' ifadesinin yerine eseri yazdıran ya da çevirten kişinin ismini yazmıştır. Bununla birlikte Uygurcadaki *tölek t(e)ñrim* (Wilkens 2007: 1670-71), *ël kelmiş t(e)ñrim* (Wilkens 2007: 2425), *ütret t(e)ñrim* (Müller 2011: 76₁₂) gibi ifadeler kişinin tam ismi olabileceği gibi *t(e)ñrim* kelimesi saygı anlamında da olabilir ki bu kelimeler *Tölek Hazretleri*, *Ël Kelmiş Hazretleri*, *Ütret Hazretleri* şeklinde de anlamlandırılabilir. Ayrıca *t(e)ñrim hatun*, *tölek t(e)ñrim* gibi ifadelerde geçen *t(e)ñrim* sözü Türklerin eski din yapılarıyla da ilişkili olabilir. Türklerde nasıl kağan *t(e)ñri* ile ilişkili ise aynı şekilde kağanın ilk eşi de *t(e)ñri* ile ilişkilidir. Bu yüzden *hatun* kelimesinden önce *t(e)ñri* sıfat olarak gelebilmektedir. Bu konuda bk. (Tokyürek 2016:121-122). Burada elbette bizim için önemli olan *t(e)ñrim* kelimesinin tercih edilmesidir ve yine bu kelimenin herkes için kullanılmıyor olmasıdır. Türklerde *t(e)ñri* ya da *t(e)ñrim* sözü hem kağan hem de kağanın eşi için kullanılmakla birlikte Budist ve özellikle Manihaist metinlerde din büyükleri için kullanılmıştır. Budist metinlerde ise dinî metin yazdıran ya da çevirten kişiler ve Budist inancına sahip önemli kişileri belirtmek için de kullanılmıştır. Budizm'de Budist bir kitap yazdırmak ya da çevirtmek dinin yayılması açısından çok önemlidir ve bunun karşılığında da kişi için güzel mükâfatlar söz konusudur. Bu kişiler bu sevapların karşılığı olarak yeniden doğduklarında kutsal bir kişi, Tanrı, Bodhisattva ya da Buddha olabilmeyi ummaktadırlar. Dolayısıyla *t(e)ñrim* sözü ile kişiye bir kutsallık atfedilmiş olma ihtimali yüksektir. Türk kültürü ile Budist kültürde anlamsal değerinde bir sapma olduğu açıktır. Bununla birlikte burada önemli olan yüceltme sıfatı olarak *t(e)ñri* ya da *t(e)ñrim* kelimesinin kullanılmasıdır.

Yine Çince'den Uygurcaya çevrilen Eski Uygur çeviri metinlerinde pek çok kavram *t(e)ñri* sözüyle karşılanmasına rağmen aslında Çince metinlerde *t(e)ñri* sözü için 天 *tiān* ve 神 *shén* ifadeleri kullanılır. 天 *tiān* 'The material heavens; according to the analysis of the *Shuo Wên*, the "one great thing", but now known to be an antropomorphic Picture of the Deity; she sky; heaven, as a power which unites with 地 *de* to produce all living things; the pater aether of the Romans; nature; the eternal principle of right. The supreme Ruler of the universe; God, as a personal, omnipotent, omniscient and omnipresent being, beyond the ken of man and ranked above 上帝 *shàngdì* in the Filian Piety Classic; Province; celestial; divine; in which sense it is applied to the Emperor, God's viceregent on earth; hence, Imperial. Natural, as opposed to 人 *rén* or 地 *de* artificial. A day; the weather (Giles 1912: 11208)' şeklinde tanımlanır. Burada gök ile bağlantılı olarak Büyük Tanrı düşüncesi bulunmaktadır. Aslında burada on hayat şeklinden altıncı hayat şekli olan Tanrı hayat şekli kastedilmektedir ve bununla

birlikte insanın karşıtı olan Tanrı yani yerdeki insanın karşıtı olan gökte yaşayan Tanrı ifade edilmektedir.

Çince	Uygurca
人天 <i>rén tiān</i> (Wilkens 2007: 2124)	<i>yalñuklı t(e)ñrili</i> (Wilkens 2007: 2124)
人天 <i>rén tiān</i> (Zieme 1996: 0297)	<i>üstün t(e)ñrilig altın yalñuklug</i> (Zieme 1996: 0297)
人天 <i>rén tiān</i> (Zieme 1996: 0311)	<i>kişiler t(e)ñriler</i> (Zieme 1996: 0311)

Yine Çincece kullanılan 神 *shén* ifadesi de 'spirits; gods; used by some Protestant sects for "God". Divine; supernatural; mysterious. Spiritual, as opposed to 迹 material. The soul; them mind; the animal spirtis. Inspiration; genius' (Giles 1912: 9819) anlamını ifade eder ve bu Çin ve Uygur metinlerinde aşağıdaki gibi gösterilir. Buradaki *t(e)ñri* ifadesi 'Büyük Tanrı' düşüncesinden tamamıyla uzaktır. Tanrılar ya da belki ilahî ruhlar kastedilir ki bu 'Büyük Tanrı' düşüncesiyle ilgili değildir. Fakat Uygur metinlerinde bu ifade de *t(e)ñri* sözüyle karşılanmıştır.

Çince	Uygurca
神王 <i>shén wáng</i> (Wilkens 2007: 1733)	<i>t(e)ñri hanları</i> (Wilkens 2007: 1733)
神將 <i>shén jiāng</i> (Wilkens 2007: 1733)	<i>t(e)ñri uruñutları</i> (Wilkens 2007: 1733)

Bununla birlikte Uygurca metinlerde *t(e)ñrilig luulug*, *luu t(e)ñrileri*, *luular yekler* ifadeleri Çince metinlerde 龍神 *lóngshén* 'dragon spirits, - of hill, river, lake, etc. Sanskrit: nāga' (Giles 1912: 7479) şeklindedir. *t(e)ñrilig luulug sekiz bölök kuvrag üçün* 'Tanrı ve ejderha(dan oluşan) sekiz topluluk için'³ (Wilkens 2007: 0259), *luular yekler* (Zieme 1996: 0311) ifadesinde 'ejderhalar ve ruhlar' şeklindeyken birleşik bir isim olan *luu t(e)ñrileri* 'ejderha ruhları, Tanrıları' ifade edilmektedir. Fakat burada bu üç kavram için de Çin. 龍神 *lóngshén* ifadesinin kullanılması ilginçtir. Yine *luular yekler* ifadesindeki *yek* 'ruh' sözünün kullanılması oldukça ilginç olmakla birlikte aslında burada çevirinin birebir karşılığı verilmiştir yani doğru olan budur.

Çince	Uygurca
龍神 <i>lóngshén</i> (Wilkens 2007: 0259; 0446; 0698; 1309)	<i>t(e)ñrilig luulug</i> (Wilkens 2007: 0259; 0446; 0698; 1309)
龍神 <i>lóngshén</i> (Wilkens 2007: 1773)	<i>luu t(e)ñrileri</i> (Wilkens 2007: 1773)
龍神 <i>lóngshén</i> (Zieme 1996: 0433)	<i>luularka yeklerke</i> (Zieme 1996: 0433)
龍神 <i>lóngshén</i> (Zieme 1996: 0311)	<i>luular yekler</i> (Zieme 1996: 0311)

Bütün bunlarla birlikte Eski Uygur metinlerinde oldukça yaygın kullanılan *t(e)ñridem* 'ilahî' sözü Skr. *divyaṃ* ve Çin. 天 *tiān* ile karşılanır ve bu kelime genellikle

3 Ağca, buradaki *t(e)ñrilig luulug* ifadesini 'dindar ve ejderhalılar' şeklinde açıklamıştır (Ağca 2016: 211). Fakat Wilkens *t(e)ñrilig* kelimesini dizininde *die Schar der acht Abteilungen der Götter und nāgas* 龍神八部 *lóngshénbābū* (Wilkens 2007: 414-415) 'Tanrı ve nāgaların sekiz topluluğu' anlamını vermiştir, ayrıca yukarıda da ifade edildiği üzere Giles sözlüğünde kelimenin 'dindar' anlamı bulunmamaktadır. Böylece Çince metindeki 龍神 *lóngshén* ifadesi Uygurca metinlerde *t(e)ñrilig luulug* şeklinde olup 'Tanrı ve ejderha(dan oluşan)' anlamı verilmelidir. Dolayısıyla burada 'dindar' anlamı söz konusu değildir.

Buddha ile ilgilidir yani Buddha ile ilgili kavramlarla bağlantılıdır. Örneğin *t(e)ñridem köz* Buddha'nın sahip olduğu gözlerden ya da görüşlerden biridir ve 'Tanrısal göz' ya da 'ilâhi göz' olarak adlandırılır (Soothill-Hodous 1937: 52a). Burada zaten *ançulayu kelmişniñ t(e)ñridem közi* (Yakup 2010: 28A 074) ifadesiyle Buddha gösterilir. Yine *t(e)ñridem edremliğ atlıg t(e)ñri burhan* (Wilkens 2007: 1789) 'Maruttejas Buddha'yı ifade eder. Genel olarak bakıldığında Budist metinlerdeki *t(e)ñridem* ifadesi Buddha ve onunla ilgili kavramları karşılar.

Sanskritçe	Çince	Uygurca
<i>divyaṃ cakṣuḥ</i> (Yakup 2010: s. 36)	天眼 <i>tiānyǎn</i> (Yakup 2010: s. 36)	<i>t(e)ñridem közi</i> (Yakup 2010: A 074)
	天華 <i>tiān huá</i> (Wilkens 2007: 1218-19)	<i>t(e)ñridem hua çeçeklig tüške tegip</i> (Wilkens 2007: 1218-19)
	天德佛 <i>tiān dé fú</i> (Wilkens 2007: 1789)	<i>t(e)ñridem edremliğ atlıg t(e)ñri burhan</i> (Wilkens 2007: 1789)
	安樂 <i>ānlè</i> (Zieme 1996: 0859)	<i>t(e)ñridem meñi</i> (Zieme 1996: 0859)
	天 <i>tiān</i> (Zieme 2000: 659)	<i>t(e)ñridem</i> (Zieme 2000: 659)
	----	<i>t(e)ñridem aş</i> (Zieme 2000: 249)

Yine Budist Uygur metinlerinde *kün t(e)ñri* için Çin. 日 *rì* ve *ay t(e)ñri* için Çin. 月 *yuè* ifadesi geçer ki Çince metinlerde hiçbir surette bu kelimeler ile 天 *tiān* ya da 神 *shén* kullanılmaz. Fakat Uygur metinlerinin tamamında 'güneş' için *kün t(e)ñri* ve 'ay' için de *ay t(e)ñri* kullanılır. Budizm'e bakıldığında 日天 *rì tiān* Guanyin'in adlarından biri (Soothill-Hodous 1937: 155b), 月天 *yuè tiān* ise Mahāsthāmaprāpta Bodhisattva'nın metamorfozudur (Soothill-Hodous 1937: 156b). Ayrıca Güneş ve Ay Tanrılar Şeytan'a karşı Buddha'nın yardımcısı olarak gösterilir (Warder 2004: 272). Fakat Budist Uygur metinlerinde geçen *kün t(e)ñri* ve *ay t(e)ñri* ifadeleri Budizm ile bağlantılı değildir. Burada Tanrı adından ziyade yukarıda da belirtildiği üzere güneş ve ay ifade edilmektedir. Peki, neden güneş ve ay için *kün t(e)ñri* ve *ay t(e)ñri* ifadesi kullanılır? Bu konuda Kaşgarlı Mahmut'un açıklaması bizim için önemlidir: 'Kâfirler –yüce Tanrı onları yok etsin- göğe *teñri* derler. Aynı şekilde gözlerine büyük görünen büyük dağ, ağaç gibi şeylere de *teñri* adını verirler ve bu gibi şeylere secde ederler. Bundan "bilgin" için de *teñriken* derler.' (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 501). Burada Müslüman olmayan Türklerin inançları söz konusudur. Fakat Türklerin Mani ve Budist metinleri dışındaki yazıtlara bakıldığında *ay* ve *kün*, *t(e)ñri* kelimesi ile kullanılmaz. Bu konuda Elegest I yazıtında *kök teñride kün ay esiz ermiş* 'Mavi gökte(ki) güneş (ve) ay, zavallı imiş.', (Aydın vd. 2013: 3. satır 41-42), Köjeelig-Hovu yazıtında *bir yétmiş yaşımga kök teñride künge azdım* 'Altmış bir yaşımda mavi gökteki güneşten ayrıldım' (Aydın vd. 2013: 5. satır 119), Demir-Sug yazıtında *kök teñride kün ay esizim* e 'Mavi gökteki güneş ve ay(dan ayrıldım), ne yazık!' (Aydın vd. 2013: 3. satır 182)

gibi örnekler verilebilir. Roux, burada geçen *ay* ve *kün* kelimeleri ile Tanrıların mı kastedildiği yoksa kozmik bölgelerin mi kastedildiği konusunda kararsızdır (Roux 2011: 127). Mani ve Budist metinlerde ise *kün* ve *ay* kelimeleri *t(e)ñri* sözüyle kullanılır. Burada bizim için önemli olan daha eski tarihli olan Mani metinleridir. Örneğin *burhanlıg kün teñrig körgeli* 'Buddhalı güneşi görmek için' (Clark 1982: 169₄₉), *yaruk kün teñriçe ... ay teñriçe* 'parlak güneş gibi... ay gibi' (Le Coq 1912: 24₂₅₋₂₈) gibi ifadeler Mani metinlerinde sıklıkla yer alır. Budizm, Zurvanizm ve Hristiyanlıktan oluşan ve Gnostik bir din olan Mani dininde kozmik yapıyla ilgili olan hemen her şey *t(e)ñri* kelimesiyle kullanılmakla birlikte *t(e)ñri moşak* (Le Coq 1922: 362) 'kutsal öğretmen yahut hoca hazretleri' gibi ifadelerde de bir öğretmen ya da üstad da *t(e)ñri* denmektedir. Bununla birlikte bazı araştırmacılar güneş ve ayı Türk kültüründe Tanrı olarak gösterirler. Bk. → (Avcıoğlu 1995: 352-353; Rysbaeva 2009: 141-144). Eberhard ise geleneksel Türk dinini, 'güneş ve ay kültürlerinden oluşmuş Türk gök dini' olarak tanımlamaktadır (Eberhard 1942: 93). Kafesoğlu 'güneş ve ay'ı Hun devrinden beri Tanrı olarak kabul etmekle birlikte asıl büyük Tanrının Gök-Tanrı olduğunu ifade eder. Diğer milletlerin aksine 'güneş ve ay'ın ikinci planda olduğunu belirtir (Kafesoğlu 1993: 297-301). Esin ve Ögel de 'güneş ve ay'ın Türk kültüründeki önemini ayrıntılı olarak ele alır (Esin 2001: 62-76; Ögel 1997: 47-55). Fakat bizim için burada önemli olan *kün* 'güneş' ve *ay* 'ay' kelimelerinin kozmolojik ve dinî anlamından ziyade *t(e)ñri* kelimesinin *kün* ve *ay* kelimeleri ile kullanılıp kullanılmamasıdır. Yukarıda da belirtildiği üzere *kün* ve *ay* kelimelerinin *t(e)ñri* ile kullanılması Mani metinleriyle ilgili olabilir.

Çince	Uygurca
日 <i>rì</i> (Yakup 2010: s. 60)	<i>kün t(e)ñri</i> (Yakup 2010: B 079)
日 <i>rì</i> (Wilkens 2007: 0198)	<i>kün t(e)ñri</i> (Wilkens 2007: 0198; 1330-31)
日 <i>rì</i> (Zieme 2000: 1058; 1064)	<i>kün t(e)ñri</i> (Zieme 2000: 1058; 1064)
月 <i>yuè</i> (Wilkens 2007: 062)	<i>ay t(e)ñri</i> (Wilkens 2007: 062)
空中月 <i>kōngzhōng yuè</i> (Zieme 1996: 1105)	<i>ay t(e)ñri tilgenin</i> (Zieme 1996: 1105)

-III-

Bütün bu açıklamaların sonucunda Budist Uygur metinlerinde *t(e)ñri* sözü, Tanrı hayat şeklini ve Budizm'deki Tanrıları ifade etmekle birlikte Buddha'nın sıfatı olan *t(e)ñri t(e)ñrısı* 'Tanrılar Tanrısı' anlamında kullanılır ve bu kullanımların tamamı Budizm ile ilgilidir.

Bununla birlikte Budist Uygur metinlerindeki Buddha ve Buddha'nın diğer sıfatları için kullanılan fakat orijinal Çince metinlerde bulunmayan *t(e)ñri*, *t(e)ñrim* ifadeleri tamamıyla Türk kültürünün bir yansımasıdır ki o da Buddha'yı Tanrı gibi en üst noktaya çıkarma çabasından kaynaklanmaktadır. Yine Uygurcada *tölek t(e)ñrim*, *ütret t(e)ñrim* gibi çeşitli isimlerden sonra *t(e)ñri* kelimesinin bulunması Türk kültürü ile bağlantılıdır. Çünkü Türklerde kağan ve kağanın eşi için *t(e)ñri* sıfatı kullanılabilmektedir. Bununla birlikte Budist metinlerde ismi geçen kişiler muhtemelen

Budist inanca bağlı ve Budizm’e hizmet etmiş yüksek rütbeli kişilerdir. Dolayısıyla burada geçen *t(e)ηri* kelimesi Türk kültürüyle bağlantılı olabileceği gibi Mani dininin Budist metinlere bir yansıması da olabilir.

Budist Uygur metinlerinde geçen *kün t(e)ηri* ve *ay t(e)ηri* gibi ifadeler tamamıyla ‘güneş’ ve ‘ay’ı karşılamakla birlikte orijinal Çince metinlerde *t(e)ηri* için her hangi bir kelime geçmez. Fakat Uygur metinlerinin hemen tamamında *kün* ve *ay*, *t(e)ηri* kelimesiyle kullanılır. Türklerde güneş ve ay önemli olmakla birlikte Köktürk ve Yenisey metinlerinde *kün* ve *ay* kelimelerinin *t(e)ηri* kelimesi ile kullanılmıyor olması akla Mani dini etkisini getirmektedir.

Böylece Uygurlar, Budist eserleri Çince’den Uygurcaya çevirirken bu eserleri birebir çevirmek yerine hem kendi kültürel özelliklerini ve dünya görüşlerini hem de önceki dini inançlarını da bu Budist eserlere yansıtmışlardır.

Kısaltma

B	Batı Yüzü
Çin.	Çince
KT G	Köl Tegin
Skr.	Sanskritçe
Soğd.	Soğdca
----	Metinde yazılmamış

Kaynakça

- AĞCA, Ferruh (2015). “Eski Türkçe kö:k Teηri ve kö:k Kalık İikemeleri Üzerine”, *Türkbilig* 2015/30: s. 201-221.
- ASMUSSEN, Jess, P. (1965). *Huastvanift*, Studies in Maicheism, Copenhagen.
- AVCIOĞLU, Doğan (1995). *Türklerin Tarihi*, I. Cilt, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- AYDIN, Erhan (2014). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya: Kömen Yayınları.
- AYDIN, Erhan, Risbek ALİMOV ve Fikret YILDIRIM (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, Ankara: Bilgesu.
- BİLGİN, Azmi (2005). “‘Gök Tanrısı’ Terimi Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, sayı 4, s.189-197.
- CLARK, Larry (1982). “The Manichean Turkic Poethi-Book”, *AoF* 9, s. 145-218.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of pre-thirteenthcentury Turkish*, Oxford.
- EBERHARD, Wolfram (1942). *Çin’in Şimal Komşuları*, çev: Nimet Uluğtuğ, Ankara.
- ESİN, Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kalcı Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican ve Ziyat AKKOYUNLU (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânı Lugâti’t-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- GILES, Herbert A. (1912). *Chinese-English Dictionary*, China and London: Published in Shanghai.
- GHARIB, Badrozzamân (1995). *Sogdian Dictionary*, Sogdian-Persian-English, Tehran: Farhang Publications.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2014). *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

- KAFESOĞLU, İbrahim (1993). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- LE COQ, A. Von (1912). *Türkische Manichaica aus Chotsho I*, APAW 1911 Anhang, Berlin.
- LE COQ, A. Von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotsho III*, APAW 1922, Anhang, Berlin.
- NOBEL, Johannes (1958). *Suvarnaprabhāsottama-Sūtra, Das Goldglanz-Sūtra*. Ein Sankrittext des Mahāyāna-Buddhismus. I-Tsing's Chinesische Version und Ihre tibetische Übersetzungen. I-Tsing's Chinesische Version übersetzt, eingeleitet, erläutert und mit einem Photomechanischen Nachdruck des Chinesischen Textes versehen. Erster Band. Leiden: E. J. Brill.
- ÖGEL, Bahaeddin (1997). *Türk Mitolojisi II*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ÖLMEZ, Mehmet (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi, Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: Bilgesu.
- RYSSBAEVA, G. K. (2009). "Türk Halklarında Ay ve Güneşe Tapma", *Karadeniz-Blacksea- Чёрное море*, 02/2009, s. 141-144.
- ROUX, Jean-Paul (2011). *Eski Türk Mitolojisi*, Çev. Musa Yaşar Sağlam, Ankara: Bilgesu.
- SOOTHILL, William Edward ve Lewis HODOUS (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*, London.
- ŞİRİN, Hatice (2015). *Kül Tigin Yazıtı –Notlar-*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- TEKİN, Şinasi (1980). *Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der Buddhistischen Vaibhāṣika-Schule*, Bd. 1-2. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Teil. Analytischer und rückläufiger Index. Berlin (BT IX).
- TOKYÜREK, Hacer (2016). "Runik Türk Yazıtlarında ve Eski Uyğur Metinlerinde Kadın Hiyerarşisi", *Belleten* 2013, 61 – 1, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 119-129.
- TOKYÜREK, Hacer (2015). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*, Kayseri: Laçın Yayınevi.
- MULLER, F. W. K. (1911). *Uigurica II*, Berlin, (AKPAW. Phil.-hist., 1910, 3).
- WARDER, Anthony Kennedy (2004). *Indian Buddhism*, Motilal Benarsidass Publishers Private Limited, Delhi.
- WILKENS, Jens (2007). *Das Buch von der Sündentilgung*, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kṣānti Kılğuluk Nom Bitig, Teil I-II. Turnhout (Belgien): (BT 25).
- YAKUP, Abdurishid (2010). *Prajñāpāramitā Literature In Old Uyghur*, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Akademienvorhaben Turfanforschung, Turnhout (Belgien): (BT28).
- ZIEME, Peter (1985). *Budistische Stabreimdichtungen der Uguren*, Berlin: (Deutsche Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archeologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte13).
- ZIEME, Peter (1996). *Altun Yaruq sudur*, Vorworte und das erste buch edition und Übersetzung der alttürkischen version des Goldglanzsutra Suvarnaprabhasottamasutra, Turnhout Brepols, (Berliner Turfantexte; 18).
- ZIEME, Peter (2000). *Vimalakīrtinirdeśasūtra*, Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftenfragmenten von Berlin und Kyoto, Mit einem Appendix von Jorinde Ebert Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan, Brepols.